

конфесійних відносин покладав християнське розуміння любові до всіх, в тому числі й релігійних опонентів. Велике значення у забезпеченні гармонії міжконфесійних відносин визнавав за державною владою, як гарант дотримання релігійних прав і свобод. Релігійна толерантність у розумінні Громадського полягає не у прийнятті чужої релігійної істини і солідаризація з нею, а у визнанні права іншого мати свої релігійні переконання.

#### Список використаних джерел

1. Алексій (Громадський; архієпископ) Митрополит Георгій / архієпископ Алексій (Громадський) // Воскресное чтение. – 1933. – №15. – 9 апр. – С.228–230.
2. Алексій (Громадський; єпископ) Посещение Его Блаженством... / єпископ Алексій (Громадський). – Варшава: Синодальная типография, 1928. – 148 с.
3. Алексій (Громадський; архієпископ) Слово в неділю Мясопустну... / архієпископ Алексій (Громадський) // Церква і Нарід. – 1938. – Ч.4. – 15 лют. – С.130–132.
4. Алексій (Громадський; архієпископ) Слово на неділю о блудному... / архієпископ Алексій (Громадський) // Церква і Нарід. – 1938. – Ч.4. – 15 лют. – С.127–129.
5. Алексій (Громадський; архієпископ) Слово на неділю Православ'я / архієпископ Алексій (Громадський) // Церква і Нарід. – 1938. – Ч.5. – 1 бер. – С.171–175.
6. Алексій (Громадський; архієпископ) Слово на неділю Свв. Отець, іже в Нікеї / архієпископ Алексій (Громадський) // Церква і Нарід. – 1938. – Ч.11. – 1 чер. – С.431–433.
7. Борщевич В.Т. Волинське духовенство у ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція: монографія / В.Т. Борщевич. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 584 с.; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4 т. Т. IV (ХХ ст.). Ч.2. / І.Власовський. – К.: [б. в.], 1998. – 416 с.; Мельничук О., протоієрей Свято-Богоявленський Кременецький монастир у контексті історії Православ'я в Україні / протоієрей О.Мельничук. – К.: [б. в.], 2007. – 216 с.; Міненко Т., протоієрей Православна Церква в Україні під час Другої Світової війни 1939–1945. В 3 т. Т.1 (Волинський період) / протоієрей Т.Міненко. – Вінніпег, Л.: Вид-во Львів. музею історії релігії: Логос, 2000. – 392 с.
8. Булгаков С.Н. Очерки учения о Церкви / С.Н. Булгаков // Путь. – 1925. – №1 – Сент. – С.53–78; 1926. – №2. – Янв. – С.47–58; – №4. Июнь–июль. – С.3–26.
9. Громадський А., священник Краткий исторический очерк истории Холмской Руси / священник А.Громадский. – М.: Тип. Холмского Свято-Богоявленского Братства, 1917. – 28 с.
10. Державний архів Тернопільської області. – Ф.148. – Оп.5. – Спр.202. – Арк.1–24; Хроніка. Повертають до Православної Церкви // Церква і Нарід. – 1937. – Ч.5. – 1 бер. – С.183. Хроніка. Повернення до Православ'я? // Церква і Нарід. – 1937. – Ч.15–16. – 1–15 серп. – С.547–548.
11. Климов В. Толерантність міжрелігійних відносин в її досвіді, проблемах і перспективі / В.Климов // Укр. релігієзнавство. – 2012. – №61. – С.418–439; Колодний А. Проблеми толерантизації міжконфесійних відносин в Україні / А.Колодний // Укр. релігієзнавство. – 2008. – №47. – С.5–12; Множинська Р.Станіслав Оріховський про релігійну толерантність / Р.Множинська // Укр. релігієзнавство. – 2004. – №30. – С.68–79.
12. Тучемський М., протоієрей По глухих закутках Волинського Полісся / Прот. М.Тучемський. – Кременець: Церква і Нарід, 1938. – 122 с.

\* \* \*

УДК 94 (47).08 «1861/1917»

Верховцева І.Г., канд. історичних наук, доцент кафедри історії України, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна, м. Ізмаїл

### Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общини: П.О. Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування

Із запровадженням Великою реформою 1861 р. селянського самоврядування волосні та сільські сходи й управи отримали повноваження вирішувати нагальні питання життя села. За свідченнями, що містяться у доповідній записці, поданій у 1868 р. міністром внутрішніх справ П.О. Валуєвим Олександром II, перше десятиріччя функціонування селянського самоврядування стало часом свавілля у діяльності сільських і волосних сходів, волосних судів, соціального простояння в середині селянської громади, що, у свою чергу, мотивувало владу посилити свій вплив на управління життям села.

**Ключові слова:** Велика реформа 1861 р., селянське самоврядування, сільський схід, волосний схід, волосні суди.

*Верховцева И.Г. канд. исторических наук, доцент кафедры истории Украины, Измаильский государственный гуманитарный университет, Украина, г. Измаил*

#### Деспотизм помещика заменён деспотизмом общины: П.А. Валуев о крестьянском самоуправлении первого десятилетия функционирования

С введением Великой реформой 1861 г. крестьянского самоуправления волостные и сельские сходы и управы получили полномочия решать насущные вопросы жизни села. По свидетельствам, содержащимся в докладной записке, поданой в 1868 г. министром внутренних дел П.А.Валуевым Александром II, первое десятилетие функционирования крестьянского самоуправления стало временем произвола в деятельности сельских и волостных сходо, волостных судов, социального противостояния внутри крестьянской общины, что, в свою очередь, мотивировало власть усилить свое влияние на управление жизнью села.

**Ключевые слова:** Великая реформа 1861 г., крестьянское самоуправление, сельский сход, волостной сход, волостные суды.

*Verkhovtseva I.G. candidate historical sciences, associate professor of department of history of Ukraine, Izmail state humanitarian university, Ukraine, Izmayil*

#### Despotism of the landowner is replaced by despotism of the community: P.A. Valuev about the peasant self-government of the first years of operation

After the introduction of the Great reform 1861 of the peasant self-government village assemblies and councils had the power to decide vital issues of village life. According to the evidence contained in the memorandum, submitted by Minister of the Interior P.A. Valuev to Alexander II in 1868, the first decade of peasant self-government functioning became a time of arbitrary in rural and township gatherings, county courts, social conflict within the peasant community, which, in turn, motivated the power to increase the influence on the governance village life.

**Keywords:** Great Reform 1861, peasant self-government, the village assembly, gathering of parish, county co

Дослідження історії розвитку селянського самоврядування в Росії слугує вирішенню актуальних завдань соціальної практики в сучасних умовах, адже досвід залучення до діяльності установ самоврядування широких верств населення, організація дієздатної, ефективної праці цих установ було та є справою складною, такою, що пов'язана з історичними традиціями самоуправління в громадах, загальним рівнем політичної культури суспільства, здатністю політичної еліти виробити ефективні механізми залучення мас до діяльності установ самоврядування.

1861 рік став поворотним в історії селянського стану та загалом Росії, адже Великою реформою було розпочато радикальне реформування усього сільського ладу. Разом з особистою волею селяни отримали право формувати свої станові органи самоврядування, покликани вирішувати низку важливих завдань життя села. По суті, реформою було розпочато процес залучення широких селянських мас до управління країною, адже творці реформи вважали, хоча й обмежене у своїй компетенції станове самоврядування селян, кроком на шляху до їх інтеграції у загальнодержавну систему управління країною, організовану з використанням механізмів самоврядування. Проте «сувора дійсність» першого десятиріччя функціонування селянського самоврядування стала не тільки часом становлення цього інституту, а й певною мірою часом руйнації ілюзій, пов'язаних з переконаннями у здатності миру, общини розв'язувати питання сільського життя в інтересах селян-

ського загалу, залучивши до цього досвід попередніх часів, коли сільська громада самостійно вирішувала чимало злободенних завдань організації життя миру [1, с. 66; 2, с. 17].

Важливу інформацію щодо проблем селянського самоврядування першого десятиріччя функціонування надає доповідна записка, подана у 1868 р. Олександром II міністром внутрішніх справ Росії П.О. Валуєвим [3]. У дослідницькій практиці цей документ широко не використовувався, тому на часі його залучення до кола джерел історії селянського самоврядування в Росії другої половини XIX – початку XX ст. Виходячи з цього, завданням даної розвідки бачимо: охарактеризувати основні положення документа, спробувати визначити, які наслідки для подальшого розвитку селянського самоврядування в країні мала окреслена у документі позиція сановника щодо шляхів вирішення проблем станового самоврядування селян.

Петро Олександрович Валуєв (1815-1890) очолив міністерство внутрішніх справ Росії у 1861 р., заступивши на цій посаді одного з «батьків» селянської реформи С.С. Ланського. У наступні роки саме за головування у цьому міністерстві П.О. Валуєва було запроваджено земське самоврядування, проведено цензурну реформу. 1868 р. став останнім роком перебування П.Валуєва на високій посаді: у березні того року він припинив працю в міністерстві внутрішніх справ. Одним з останніх важливих документів, які міністр подав цареві, стала доповідна записка з аналізом проблем селянського самоврядування в країні. Очевидно, що записка стала плодом тривалих роздумів сановника. У своєму щоденнику 23 січня 1868 р. він записав: «Я уже долгое время обдумываю материал для четырех докладов, которые ... должен, или, вернее, обязан представить государю. Темой одного из них является положение в целом и те новые элементы, которые вносятся в жизнь земскими учреждениями и судебной реформой... Другой доклад должен дать картину современного положения аграрного вопроса и влияния законодательства 1861 года на сельское население. Третий будет посвящен делам Запада, наконец четвертый – делам и проблемам печати» [4, с. 240]. Очевидно, саме «друга доповідь», про яку згадує автор щоденника, і є тією, що в архівних фондах Російського державного історичного архіву отримала назву «Всепопданейшая докладная записка П.А. Валуєва о недостатках крестьянского самоуправления и мерах их устранения», датована 15 лютого 1868 р. [3].

Вже перелік проблем, яким присвячено чотири згадані у щоденнику доповіді, свідчить, що питання «улаштування побуту» селян стюло на порядку денному міністерства внутрішніх справ як одне з нагальних питань державного життя. Як очільник відомства, при написанні доповіді П.Валуєв, безумовно, послуговувався інформацією, що надійшла від губернських канцелярій, містилась у доповідях губернаторів, генерал-губернаторів, чималої кількості чиновників нижчих інстанцій, судових установ, мирських посередників тощо – усіх представників бюрократії, хто, починаючи з низових ланок управлінської ієрархії і завершуючи сановниками вищого ешелону влади, збирав, систематизував та узагальнював інформацію про становище села. Тому факти, наведені у доповіді міністра, напевно, варто кваліфікувати як типові явища.

У дореформені часи «улаштування побуту» селян, як і виконання поліцейських функцій на селі у цілому, було обов'язком поміщика. «Вузол попередніх відносин селян з поміщиками розсічений остаточно», – пише на початку доповіді міністр [3, ар. 23в]. Від повної підлеглості і залежності селяни «перейшли до самоврядування у таких широких розмірах, які ніколи не були надані ... привілейованим станам», – зазначає він. І далі: «селянським громадам даровано право «відати свої справи безконтрольно». Народні маси, підкреслює автор, було передано під владу «власних сил», під впливом яких вони перебували упродовж століть. «Наслідки стали з'ясуватися швидко», – пише керівник міністерства внутрішніх справ [3, ар. 3-3зв]. Серед негативних результатів селянської самодіяльності сановник називає факти, пов'язані з розтратами мирських капіталів та розбиранням селянами хлібних запасів, які накопичу-

вались попередніми десятиріччями та оберігались на випадок неврожаїв зусиллями відповідальних урядових осіб. Як наголошує автор, у колишніх поміщицьких селян хлібні запаси зменшилися на 6 млн. чвертей, натомість у державних селян, які залишались під урядовою опікою, ці запаси збільшилися [3, ар. 3зв]. Не менш різким негативним наслідком діяльності установ селянського самоврядування першого десятиріччя їх історії стало свавілля цих установ. «Місце поміщика заступила община, особистість селян була підкорена самовластю мира». Ця підлеглість набирає у вельми частих випадках «возмутительные свойства новой крепостной зависимости», з'явилися «прикмети гніту мирської волі»: несправедливі вироки сільських сходів про виселення односельців до Сибіру, побори з тих, хто пішов у заробітчани в інші місцевості, неспіврозмірний робочим силам родини розподіл землі та повинностей, а у деяких випадках – повне позбавлення землі деякого з селян, хоча вони і мешкали у селі та виконували всі повинності [3, ар. 5зв]. «... Деспотизм однієї особи», – вказуючи на поміщика-вотчинника, зазначає П.Валуєв, – «замінений деспотизмом сотні або кількох сотен», тобто общини, – акцентує сановник [3, ар. 5].

Іншою болючою проблемою села стали несправедливі рішення сходів щодо родинних розділів майна, які не регулюються жодними правовими положеннями, окрім «волі сходу». Справи, як правило, вирішуються через «виставлення вина сходу», інколи обома сторонами, що беруть участь у розділі. Наслідком несправедливих рішень стає зубожіння цілих родин, зростання кількості «неспроможних» домогосподарів [3, ар. 7зв]. Описана діяльність установ селянського самоврядування вела не тільки до розоріння окремих членів сільської громади, соціальної напруги і соціального протистояння всередині миру, а через «кругову поруку» – до підриву виробничих сил усього села. В окремих випадках це навіть вело до віддачі під заставу сільських фабрик [3, ар. 6]. Урядові ж установи, згідно селянського законодавства 1861р., позбавлені права впливати на вироки сільських сходів і вживати заходів, аби захистити «трудолюбивую и добропорядочную часть сельского населения» [3, ар. 6].

Окреме обурення очільника міністерства внутрішніх справ викликає діяльність організованих на засадах звичаєвого, традиційного селянського права волосних судів – складової системи селянського самоврядування. Створений у ході реалізації реформи 1861 р. волосний суд – «теоретичне творіння», – вказує П.Валуєв, – його діяльність не відповідає «нравам и практике» життя селян. Проте вироки волосного суду не підлягають апеляції, урядовці не мають права втручатися у його діяльність. Це ставить волосний суд цілком поза законом. На думку земців і губернаторів, волосні суди «усюди не вдалися», – підсумовує урядовець [3, ар. 7]. Тривогу з боку уряду викликають і факти, пов'язані з поширенням на селі пияцтва та «праздності», зменшення «суми праці» у селянському середовищі. Вільна конкуренція при продажу здешевленого вина зробила винну торгівлю загальнодоступною, і селяни, отримавши право відмовлятися від земельних наділів, стали полишати хліборобську працю. Це вело до занепаду виробничої діяльності господарств, загрожувало «потрясти» підвалини землеробського побуту [3, ар. 8зв-10зв].

Причини подібних явищ П.Валуєв вбачає у тому, що «творці» селянської реформи, на його думку, припустились помилок, пов'язаних з «миттєвим» впровадженням селянського самоврядування, недосвіченістю селян у цій сфері, занадто широких, на його погляд, повноваженнях установ станового самоврядування селян, «штучності», відірваності від общинних традицій волосного суду. Уряд, на думку П.Валуєва, має переглянути селянське законодавство і мати можливість вжити заходів, аби «воспрепятствовать разрушению устоев сельского быта» та посилити свій вплив на управління життям села. Настав час, вважає П.Валуєв, «для ограждения личности крестьянина и для указания пределов общественному призыву» [3, ар. 5зв, 8зв].

На наш погляд, не останньою чергою описані урядовцем негативні тенденції у розвитку селянського самоврядування першого десятиріччя його історії дали імпульс у наступні роки надмірній бюрократизації в управлінні селом, посиленню контролю з боку дворянства над діяльністю установ самоврядування у селі. Зокрема, це проявилось у ліквідації в 1874 р. інституту мирових посередників та запровадженні нової бюрократичної установи – повітового у селянських справах присутствія, а також введенні наприкінці 1880-х рр. інституту земських начальників, що у цілому негативно відбилось на подальшій долі такого важливого для розгортання процесів модернізації в Росії явища, як селянське самоврядування. У кінцевому результаті, без належного досвіду самоврядної діяльності, без піднесення загальної правової культури селянства, селянське самоврядування стало не школою самоуправління, що включало селян у модернізовану систему державного управління країною, а бутафорським атрибутом псевдомодернізації Росії початку ХХ ст., що, у свою чергу, мало трагічні наслідки у подальшому в умовах демократичних перетворень 1917 р., коли у ході реформування місцевого самоврядування Тимчасовим урядом волосні сходи та управи були перетворені на низову ланку управління – волосне земство, а волосні старшини стали головами волосних земських управ [1, ар.69].

#### Список використаних джерел

1. Верховцева І.Г. Волосне правосуддя та проблеми селянського самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / І. Г. Верховцева // Гілея: науковий вісник. Збірн. наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 72 (№ 5). – С. 65-69.
2. Верховцева І.Г. Крестьянское самоуправление и борьба с преступностью в селе (вторая половина ХІХ в.) / И. Г. Верховцева // Труды института крестьяноведения Южного Урала им. В.П.Данилова. – Вып. 4. – Оренбург: ГБУ РЦРО, 2013. – С. 14-19.
3. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург). – Ф. 908. – Оп. 1. – Спр. 298. Всеподанейшая докладная записка П. А. Валуева о недостатках крестьянского самоуправления и мерах их устранения.
4. Дневник П.А. Валуева, министра внутренних дел. – В 2 т. – Т. 2. – 1865-1876 гг. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1961. – 588 с.

\* \* \*

УДК 94(73)«1848»:316.2Вал

Усатенко І.А., аспірант кафедри нової та новітньої історії, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Україна, м. Одеса

### Антисистемні рухи у ХІХ ст. та перша світова революція у відображенні І.Валлерстайна

Розглядається оцінка І.Валлерстайном місця подій 1848 р. у розвитку світосистеми. Американський соціолог трактує їх як події першої загальносвітової революції, яка змогла встановити ліберальний консенсус та здолати робітничий, етнічний та жіночий рухи, спрямовані проти капіталістичної світосистеми.

**Ключові слова:** світосистемний аналіз, капіталістична світоэкономика, антисистемні рухи, всесвітня революція, робітничий рух, національно-визвольний рух, жіночий рух.

**Усатенко І.А.,** аспирант кафедры Новой и новейшей истории, Одесский национальный университет им. И.И. Мечникова, Украина, г. Одесса

#### Антисистемные движения в ХІХ ст. и первая мировая революция в отражении И.Валлерстайна

Рассматривается оценка И.Валлерстайном места событий 1848 г. в развитии миросистемы. Американский социолог трактует их как события первой общемировой революции, которой удалось установить либеральный консенсус и преодолеть рабочее, этническое и женское движения, направленные против капиталистической миросистемы.

**Ключевые слова:** мир–системный анализ, капиталистическая мирозкономика, антисистемные движения, рабочее движение, национально–освободительное движение, женское движение.

**Usatenko I.A.,** post-graduate student of the Department of Modern and Contemporary History, Odessa I.I. Mechnikov national university, Ukraine, Odessa

#### Anti-systemic movements in ХІХ and the first global revolution in the views of I.Wallerstein

This article is dedicated to the I.Wallerstein's estimations of the place of the events, which have lasted during 1848–1849 in the World–System's development. An american sociologist interprets them as the events of the first world's revolution, which has established the liberal consent. These acts have also overcame labour, ethnic and female movements, which were aimed against the Capitalist World–Economy.

**Keywords:** World–System's analysis, the Capitalist World–Economy, anti-systemic movements, World revolution, the labor movement, ethnic movement, female movement.

У розлозі науковому доробку відомого американського науковця, засновника популярного нині методу світосистемного аналізу І.Валлерстайна (р.н. 1930) події Великої Французької революції 1789–1799 рр. займають значне місце. Навряд чи хтось з дослідників творчості вченого–соціолога зміг би знайти хвалебні рядки, присвячені соціальним звершенням, які були привнесені цим історичним феноменом. Навпаки, у ІІІ томі свого знаменитого твору «Сучасна світосистема» мислитель заявляв наступне: «Французька революція не була відмічена ні базовими економічними, ні базовими політичними трансформаціями». Але якщо результат Великої Французької революції, за словами самого І.Валлерстайна, був досить неоднозначним, то на світосистему в цілому вона справила чималий ідейний вплив. Саме революція у Франції прищепила світу думки про те, що політичні зміни у суспільстві варто сприймати як постійне та нормальне явище та що сувереном може бути сам народ [2, с.304]. Такі ідеї могли беззаперечно сприйнятись так званими «небезпечними класами», до яких входили люди, що не володіли достойним соціальним статусом, але прагнули стати учасниками політичного життя та відігравати у ньому важливу роль. І.Валлерстайн відносить до таких класів міський пролетаріат, обезземелених селян, іммігрантів, ремісників, соціально активних жінок. Захоплення новими ідеями могло б призвести до колосальної перебудови соціальної стратифікації, що для світосистеми могло вилитися у загрозливу нестабільність. Аби не допустити втрати свого домінуючого положення у перерозподілі доданого продукту, привілейовані класи, за твердженням вченого, намагалися заспокоїти «небезпечні класи» шляхом насадження суспільних ідеологій.

Щоправда, за твердженням російського дослідника творчості американського вченого Г.Завалька, при визначенні цих самих привілейованих класів І.Валлерстайн втрапив у серйозну теоретичну прогалину. Американський науковець заперечує теорію виникнення капіталізму, не-